

РЕЛИГИЈСКА ТЕОРИЈА САЗНАЊА

Као што се у филозофији уопште као главни њени делови сматрају теорија сазнања и метафизика, тако се и у филозофији религије може разликовати, на првом месту, религијска теорија сазнања или критика сазнања, како то неки зову, која поставља проблем религијског сазнања уопште. На друго место би дошла метафизика религије која расправља, пре свега, о проблему Бога и бесмртности душе, али и о односу религије према култури или о вредности религије, као и о њеној будућности. Међутим, неке одређене границе између теорије сазнања и метафизике религије нема и не може ни бити, јер и најважнији проблем метафизике религије, проблем Бога, у ствари је проблем сазнања Бога и доказивања егзистенције Божје, те би се према томе могао исто тако сматрати и као проблем религијске теорије сазнања.

Религиозно уверење

Религијско или религиозно уверење је уверење (убеђење) о истинитости религије.¹ Религија је, пре свега, унутрашњи доживљај. Али сваки прави религиозни доживљај је уверење у истинитост религије, одн. у реалност предмета религије, тј. Бога. Религија не би била могућна кад би њено теоријско оправдање било потпуно немогућно, а то значи, друкчије речено, кад би се могло доказати да нема Бога.² Вера је увек уверење о истинитости!³ Уверење о егзистенцији Бога, као свезнајућег творца и највишег моралног ауторитета, је темељ религиозног живота.⁴ Уверење о истинитости је услов религиозне свести. Специфично религиозни мотиви религиозне свести или религиозних претстава морају бити они у којима се показује религиозно уверење.⁵ Свест о апсолутној реал-

¹ Придев религијски односи се на религију уопште или на религију у објективном смислу, а религиозан више на религију у субјективном смислу (побојност). Али јасне разлике међу њима нема. То је, уосталом, у толико појмљивије што је први придев начињен у духу нашег језика а други („религиозан“) према одговарајућем придеву неких страних језика, напр. према француском (religieux), где тај придев значи и религиозан или побожан и религијски (верски).

² Религија у светлости савремене науке, с. 11.

³ G. Ruppe, Psychol. d. Relig., p. 104

⁴ J. Fröbes Lehrb. d. exp. Psychol. II, p. 318.

⁵ G. Wobbermin, System, Theol. I; p. 389, 403 и д; II, p. 318 и д.

ности Божјој основ је сваког религиозног доживљаја ма како се Бог иначе замишљао.¹ Религиозни доживљај је увек уверење у истинитост предмета религије, како се то доживљује нарочито у молитви. Зар би се човек иначе обраћао у невољи Богу? Психолошка анализа религиозног уверења (која је, уосталом, тек на почетку) покушава утврдити његове основе, његову структуру.² Али сама психолошка анализа није довољна.

Од уверења у истинитост религије, које је за психологију религије чињеница, треба разликовати питање истинитости религиозног уверења. А истина религиозног веровања, одн. објективна реалност његовог предмета није проблем психологије религије већ филозофије (теорије сазнања и метафизике) религије. Питање истинитости религије је од основног значаја за логичку структуру религиозне свести. Логичком структуром религиозне свести влада интерес истине, вели Вобермин. Религиозно уверење хоће да пружи истину и то последњу и највишу истину. Спорно питање — да ли је за логичку структуру религиозне свести значајнији животни интерес или интерес истине — одлучено је у корист овог другог.³

За филозофију религије могу свакако имати великог значаја питања психологије религије: који мотиви, који чињеници дају религијском веровању (управо предмету тог веровања) карактер објективности, уверење о апсолутној реалности предмета религије? Али филозофија религије иде даље. Како вели Andrae, у моменту религиозног доживљаја објективност је довољно јака да искључи сумњу, али у извесном погледу остаје зависна од нас самих, од нашег даљег понашања.⁴ Свакако, међутим, објективност (истинитост) не може зависити од самог човека.

Сама психологија религије не може одлучивати о реалности предмета религије иако су многи психолози религије то покушавали. Психолошком анализом религије не може се

¹ G. Wunderle, *üb. d. Irrationale im relig. Erleben*, p. 35.

² W. Gruehn, *Religionspsychol.*, p. 119.

³ G. Wobbermin, *System. Theol.* I, p. 391; II p. 21; *Relig. in Gesch. u. Gegenw.*, IV, c. 1926.

⁴ T. Andree, *Die Frage der religiösen Anlage*, p. 48.

решити питање њене истинитости.¹ Многи објашњавају дејство религије и уверење о њеној истинитости сугестијом (у маси нарочито). Психологија религије може покушати да уверење о истинитости религије (како се оно доживљује у молитвама и жртвама) објасни сугестијом и аутосугестијом, јер човек лако „уобрази“, тј. сам себи „сугерира“, наметне веровање да реално постоји оно у што он силно верује. Велика сугестивна моћ религије свакако се мора нагласити. А говори се, поред психичке сугестије (садашњости), и о догматичкој сугестији која долази од прошлости.² Најјаче сугестије, речено је, потичу од религиозних личности, јер религија је најјача сугестивна тенденција душе. Међутим, тиме није речено да онај који избегне религиозне сугестије избегава сваку сугестију уопште и спасава своју „слободу“ у питању религије.³

Психологија религије не може никад доказати да у религиозном доживљају не постоји утицај једног другог вишег света у која побожан човек верује. А било је чак, како вели Милер - Фрајенфелс, и врло озбиљних истраживача који су претпостављали директан утицај виших сила на душу, управо на потсвест. Али питање о објективној егзистенцији трансцендентног света није психолошко питање.⁴ Психологија религије не може решити питање трансцендентности.⁵ Питање трансцендентног или надемпиријског света је филозофско, метафизичко питање. Али психологија религије може бити; видели смо, једна врста увода у метафизику религије и с те стране је већ показала изванредан практичан значај. На име, неки психолози религије су сасвим променили свој однос према религији у којој су прво видели само један психолошки интерес. Јер и њих је, најзад, освојио предмет којим су се често бавили и они су увидели да је тај психички свет лун особених вредности које нису хипотетичне природе већ непосредно доживљење.⁶

¹ G. Wobbermin, System Theol. I, p. 399 и д.

² K. Kesseler, Religionsphilos., p. 62.

³ M. Beth, Recht und Ausmass der religiösen Suggestion. — Zeitschr. f. Religionspsychol. 1934, p. 49, 52.

⁴ R. Müller-Freienfels, Psychol. d. Religi. I, p. 67 и д., 70.

⁵ E. Zwirner, Bemerkungen zu e. Aufsatz K. Beths über „Psychopathologie und Religionspsychologie“. — Zeitschr. f. system. Theol. 1931, p. 606.

⁶ J. Hessen, Die Religionsphilosophie des Neukantianismus, p. 112 и д.

Предмет психологије религије је религија као један чинилац душевног живота, као једна врста психичких појава. А док психологија религије има у виду првенствено психички процес религиозног доживљаја, суштину религије испитује феноменологија религије, како то неки разликују. Али с питањем суштине религије у најтешњој је вези питање њене истинитости. Та два питања су нераздвојна. Та два основна питања излазе у ствари на једно, вели Вобермин. Питање о истинитости религије је битно за религиозну свест. Оно улази у питање саме суштине религије.¹ Питање суштине излази на питање смисла религиозног доживљавања. То је управо питање филозофске, метафизичке суштине религије. Ми смо до сад говорили о психолошкој, емпиријској природи религије, али не о њеној правој, трансцендентној (надемпиријској) суштини која је предмет филозофије а не психологије религије. Психичку суштину религије по једнима чини више осећање, а по другима више мишљење. Али тиме није ништа речено о њеној трансцендентној суштини, о њеном последњем смислу.

У чему је оригиналност религиозних доживљаја за разлику од других сличних доживљаја (пре свега етичких и естетичких) — о томе смо већ говорили. Видели смо да се религиозни доживљаји не могу свести ни на какве друге психичке појаве тако да се потпуно изгубе у њима. Ако би то било онда би религија била само илузија. Међутим, већ и психологија религије показује донекле да се све религиозно доживљавање не може схватити само као илузија, као ауто-сугестивна самообмана човекова, производ његових осећања и фантазије. Основни елеменат религије је свест о зависности човековој од једног бића које је изнад света и изнад човека.² Они који религију свде на осећања тврде да је свеједно шта се верује него да је главно како се верује, тј. дубина и топлина религиозног осећања.³ Али то, као што смо видели, није тачно. Прво је питање, напротив, шта или у шта се верује.

Као што смо видели, место о религијској истини прво треба говорити о рлигијском уверењу. Откуда је могућно

¹ G. Wobbermin, Religionsphilosophie, p. 7 и д.

² G. Wunderle, Religions. philos. p. 192.

³ R. Müller-Frelenfels, o. c. I, p. 64 и д.

религиозно уверење, тј. уверење да има нека виша стварност, сасвим друкчија но ова нама позната стварност, нека апсолутна, непроменљива, вечна реалност? А надприродну, надсветску реалност може спорити само онај који овај емпиријски свет сматра као све. Уосталом, то је такође метафизичко тврђење, веровање. Јер ко би то могао доказати? Зар овај нама познати свет није тако незнатан према непознатоме?

Проблем религијског сазнања.

Питање истинитости или оправданости религиозног уверења доводи нас на питање религијског сазнања које је проблем теорије сазнања (и метафизике) религије. Управо проблем религијског (одн. теолошког) сазнања на првом месту је проблем саме теологије. Јер, како вели Јелке, проблем религијске истине може се решити само на темељу једне одређене, конкретне религије.¹ Једна добра теолошка теорија сазнања по Гиргензону је најбоља научна апологетика.² Пре сваког расправљања о могућности религијског сазнања ваљало би поставити проблем сазнања уопште. Али то би нас одвело и сувише далеко у чисту филозофију. Уосталом, религијско сазнање није обично, рационално сазнање. Оно је друкчије и у извесном смислу више него обично сазнање. То је сазнање које потиче из најдубље дубине душе. То је најнепосредније сазнање, као што је сазнање сопственог бола или задовољства. Али, питање је, како се онда може тврдити истинитост религије? Ако религиозно доживљавање и може дати довољно поузданости појединцу, оно како вели Вундерле, не може важити као општи критеријум.³ Али шта су критерије религијске истине? Шта је истина уопште?

Овде не можемо помињати различна филозофска схватања и дефиниције истине. Али морамо нагласити да наука сазнаје само делимичне истине, а истина нема делова. Она је једна, апсолутна и вечна. Неки, као Шолц, разликују истину и извесност. За истинитост религије нема доказа зато што нема доказа за егзистенцију Божју. Исте чињенице које

¹ R. Jelke, Religionsphilos., p. 253, 267.

² W. Gruhn, Die Theologie K. Girsensohns; приказ (A. Römer). — Archiv für die gesamte Psychologie Bd LXIII (1928) p. 516.

³ G. Wunderle, o. c., p. 104.

једни сматрају као доказ за егзистенцију Божју други сматрају као доказ за супротно. Филозофија ће учинити највише што може ако изнесе довољно јаке разлоге који могу оправдати веру у Бога.¹ Религиозни доживљај указује на једну вишу, највишу реалност. Али може ли се егзистенција те реалности доказати? То је проблем метафизичког сазнања, сазнања надчулног света. Је ли метафизичко сазнање могућно? И, ако је могућно, какво је је то сазнање? По једнима оно је рационално: ми можемо разумом сазнати, доказати ту реалност. По другима оно је ирационално, интуитивно, емоционално. Међутим, како је с правом речено, и разум има свој корен у ирационалном, у осећању и вољи. А то свакако важи у највећој мери за највише, метафизичко, одн. религијско сазнање.

Религиозан човек схвата, како сам верује, оно што се не да да схватити. У сваком случају он на неки начин сазнаје Бога. Русо вели да, што се више труди да схвати биће Божије у толико мање може да га схвати, али да га утолико више обожава у колико га мање схвата.² А то је психолошки сасвим слично чувеном (Тертулијановом) *credo quia absurdum est*, верујем зато што је апсурдно, тј. несхватљиво. Верујем зато што је апсурдно неверовати, вели Шолц.³ Управо о апсурдности би се могло говорити само кад би религија била наука и значила рационално сазнање. А религија није сазнање или није само сазнање и, у колико је сазнање, није само рационално сазнање, јер то је наука и то је или то хоће да буде научна филозофија (метафизика). О чисто религијском сазнању, као правом, рационалном и теоријском сазнању, не може бити говора. Религијско сазнање је метафизичко сазнање које није само рационално. Религија није само метафизика већ више од метафизике која јој је свакако нужна подлога, темељ на коме почива. Религиозно уверење је, пре свега, субјективна, тј. емоционална извесност. Али је ли само то? Зар се религиозно уверење не може образложити или оправдати? Религиозно осећање није могућно без извесног знања о предмету религије. Само онда настаје питање, ра-

¹ H. Scholz, *Religionsphilosophie*, p. 285, 292, 318.

² R. Müller-Freienfeis, *о. с. l.*, p. 56.

³ H. Scholz, *о. с.*, p. 263.

зуме се, шта је и шта вреди то знање? Религија је, пре свега, унутрашњи доживљај. Али може ли се суштина религије схватити само психолошки? Другим речима, може ли се сва религија, „цело биће“ религије свести на субјективне доживљаје?

Већ међу старим мислиоцима било је покушаја да се сва религија, у субјективном и објективном смислу, сведе на сујеверје и објасни чисто психолошки. Сујеверје (празноверје) би се могло дефинисати као веровање у дејство необјашњивих сила, у колико то веровање није засновано у религијском учењу као ни у науци.¹ Јасна граница између религије и „теоријског сујеверја“ (чији је психолошки корен вера у духове и мађије) не може се одредити. И код једног и код другог у питању је однос према натчулnome. Само за разлику од религије сујеверју недостаје морални моменат, Оно је егостично као и мађија у којој оно и ступа у дејство.² Сујеверје, које је тако дуго било општа појава, постоји и сада, вели Бергсон. Јер оно се рађа из воље за успехом.³ А може се говорити, видели смо, и о религијском сујеверју. Отуда настаје питање: има ли и какве разлике има између религијског сујеверја и оправданог религијског веровања? Је ли религијско веровање могућно оправдати? Свакако, ако религиозна тежња не потиче само из душе човекове већ и из божанског дејства, озарења (*illuminatio*). А то је основно уверење сваке религије.⁴

Истинитост (теоријска вредност) једног религијског учења могла би се додуше изводити из његове практичне вредности, његове користи, као што и чине прагматисти. По прагматизму једно религијско учење је истинито зато што је корисно, за живот потребно, а не обратно, тј. није корисно зато што је истинито.⁵ Тако, прагматистички, схватао је религију у ствари и Кант, као и многи пре њега.⁶ Чак и неки, који су веровали у божанско порекло хришћанске религије, доказивали су њену истинитост, између осталог, и из њеног

¹ E. Hofmann — Kraye, Handbuch des deutschen Aberglaubens I 1927, p. 66.

² Relig. in Gesch. u. Gegenw. I, p. c. 42, 47 (Rühle).

³ H. Bergson, Les deux sources, p. 105, 147.

⁴ O. Karrer, D. Relig. in d. Menschh., p. 11.

⁵ R. Müller-Freienfels, o. c. I. p. 64.

⁶ О вредности хришћанске религије. — Хришћански живот 1924, с. 166

моћног дејства. А то у ствари значи прагматистички. Тако на пример, Паскал, а с њим и велики физичар Ампер¹. Психолошка је чињеница свакако да, кад човек силно верује у нешто, онда то за њ практично постоји, има моћног утицаја у његовом душевном животу. Али ако религија није само општа људска заблуда онда и та општост људског веровања (*consensus omnium*) мора имати неког реалног основа.

Право сазнање је рационално, разумно сазнање. А религијско сазнање је много више интуитивно и емоционално но рационално. У осталом, с правом се могло тврдити да свако важније сазнање потиче као емоционално.² Религијско сазнање дакле, у колико се о њему у опште хоће да говори, није право, рационално сазнање. Оно је ирационално. Али, питање је пре свега, наравно, да ли сем рационалног и научног има и друкчијег сазнања? Може ли се уопште говорити о ирационалном сазнању? На то питање се свакако може одговорити потврдно, као што чини Бергсон, а с њим и Милер-Фрајенфелс и други. Има, видели смо, непосредног сазнања, као што је сазнање сопственог бола.³ То није рационално, већ емоционално, интуитивно, тако рећи инстинктивно сазнање. Такво, непосредно сазнање је и сазнање Бога религиозним инстинктом и осећањем или религиозном интуицијом. Бергсон ставља интуицију изнад разума, а филозофију (метафизику), чији је орган интуиција, изнад науке чији је орган разум. У сваком случају ни сама филозофија није заснована само на рационалним или логичким темељима те се отуда може говорити о металогичком корену филозофије.⁴ Уосталом, већ и рационално, логичко сазнање у науци изводи нас сваки час изван или изнад науке у један надемпиријски, метафизички (иако често теоријски и хипотетичан) свет. А свако мишљење засновано је на једној ирационалној претпоставци: то је веру у његову ваљаност, његово важење, његово слагање са стварношћу.

¹ B. Lorenz, *Metaphysik und Theologie des Physikers Ampère*. — *Philosophisches Jahrbuch* 1936, p. 284 и д.

² R. Otto, *West-östliche Mystik*, p. 384

³ Мисао и акција, с. 136 и д.

⁴ A. Bazala, *Filozofijske studije I. Metalogički korijen filozofije* — *Rad jugoslav. akademije* 1924, с. 353

Научно, рационално сазнање по Бергсону је неспособно да допре до саме реалности, до суштине ствари, до стваралачке животне силе. Право сазнање по њему и није рационално, научно сазнање већ филозофско (метафизичко) сазнање које је непосредно, интуитивно. Док је предмет природне науке материја, предмет метафизике је поглавито дух и зато је њен метод интуиција. Главна функција интуиције по Бергсону је непосредна визија духа духом. У осталом, интуција се може саопштити само преко разума. Она је више него идеја, али се ипак мора ослањати на идеје, и то најпре на најконкретније идеје, поређења и метафоре¹.

Не треба да заборавимо да између строго рационалног (дискурзивног) и интуитивног мишљења нема одређене границе. Интуитивно мишљење не може значити неко потпуно ирационално мишљење; то би било бесмислено и немогуће као и потпуно одсуство мишљења у једном свесном акту. Уосталом, данас се чак и за научно сазнање каже да није чисто рационално. Чак и у најрационалнијој науци, у математици поставља се проблем односа интуитивнога према рационалном².

Ако се може рећи да битни елемент религије чини сазнање (Бога), онда је то практично, инстинктивно и интуитивно сазнање више него теоријско. Али шта значи интуитивно или непосредно сазнање Бога? Како тврде многи, у првом реду схоластички филозофи, непосредно сазнање Бога је немогуће. Бог није „непосредно у свијести назочан“, тако да не бисмо могли посумњати у егзистенцију Божју.³ То је свакако тачно у том смислу што нема нормалне људске свести без мишљења. Али као ни филозофска или песничка и уметничка интуиција уопште, религиозна интуиција није исто што и само мишљење. Ко нема религиозне интуиције, засноване на религиозној диспозицији, не може самим мишљењем доћи ни до каквог религијског сазнања. Али, питање је, наравно, у чему се састоји религијско сазнање. Значи ли и религија неко сазнање? Обогаћава ли она наше знање? После свега реченога на то питање можемо одговорити позитивно. У колико је сазнање,

¹ H. Bergson, *La pensée et le mouvant*, p. 51

² F. Gonseth, *L'unité de la connaissance scientifique* — *Travaux du IX congrès international de philosophie IV 1937*, p. 66 и д.

³ S. Zimmermann, *Filozofija i religija 1936*, c. 345, 373

религија је сазнање Бога. И управо само религија (или само мистика, како мисли Бергсон) омогућава сазнање Бога. Никад сама филозофија не може дати повода да се идеја Бога постави као стварност, вели Шелер.¹ Управо може се рећи да свако доказивање егзистенције Божје претпоставља религију, односно претставља већ један религиозни акт. Најзад, шта би вредели сами „сухи докази“, ако у човеку не би била „усађена инстинктивна жежња за Богом која управо сили човека да тражи Бога“?² И по Џемсу докази само потврђују нашу свест о Богу, али не доводе до саме те свести.³ До Бога се долази само религиозним веровањем. Реч Бог има смисла само у вези с религиозном свешћу. А религиозне идеје не долазе истим путем као појмови нашег разума.⁴

Проблем религиског сазнања је, пре свега, проблем метафизичког сазнања. Може ли се уопште говорити о метафизичком сазнању? Или је ли могућно метафизичко сазнање, тј. сазнање надемпиријске, натчулне стварности, стварности саме по себи, независне од нас и нашег чулног сазнања? Метафизичко сазнање у ствари је интуитивно и постаје хипотетично кад се рационализује. Метафизичка, натчулна реалност приступачна је, по Трелчу, само веровању.⁵ А тако су мислили многи, као напр. Паскал и други пре њега. Религијско сазнање је интуитивно, ирационално, више него рационално, непосредно искуство (доживљавање) више него разумно сазнање. Како мисле многи, и међу богословима, предмет религије, Бог, не може бити предмет рационалног сазнања већ се може само доживети. А и „рационалисти“ признају да се религиозни доживљај „разликује од чисто рационалних доживљаја“, да је рационални елеменат на једној „мрачној“, ирационалној позадини, „коју не можемо потпуно разумјети“ да се „и прије и послје разумских чина“ налази на „чувство.“⁶

¹ H. Hafkesbrink, Das Problem des religiösen Gegenstandes bei M. Scheler. — Zeitschr. f. system. Theol. 1930, p. 253

² V. Keilbach, Problem religije, c. 57

³ V. Keilbach, Problem intuicije u modernoj filozofiji i psihologiji religije 1937, c. 11

⁴ C. Stange, Die ausserchristliche Begründung des Gottesglaubens — Zeitschr. f. system. Theol. 1930, p. 370 и д.

⁵ R. Jеjke, Religionsphilos, p. 217

⁶ V. Keilbach, Problem religije, c. 49, 59, 85

Као, што се види, и католички богослови најновијег времена труде се да признаду „својственост религиознога у смислу тајанствене комбинације рационалнога и ирационалнога“.¹ А религија је увек ирационална у колико се схвата као надрационално откривење. Мишљењу претходи нешто непосредно дато. А то значи дато чулима и осећањима. Али то после постаје предмет мишљења. Осећање мора бити контролисано разумом. „Осећање срца“ је неопходно правом хришћанину. Али оно није довољно да начини правог хришћанина, вели Carré. Бог није предмет ћуди, ћефа.²

Извесног религиског сазнања свакако има, јер иначе не би било религије, Али то није никакво право, рационално сазнање већ много више ирационално, непосредно, интуитивно и емоционално. А ирационалистом би се могао донекле сматрати свако ко признаје да је „рационални моменат религијског доживљавања укоријењен у ирационалним мотивима.“³ Ирационални мотиви су, пре свега, осећања. Међутим, не треба заборавити да и сама осећања, која нису никад потпуно изолована од мишљења, не означавају често ништа друго до нејасне мисли, нејасно знање.⁴ Зато се борба између рационалиста и ирационалиста своди каткад на саму борбу речи, као што је то, уосталом, у теологији и филозофији уопште често случај.

Религиозни доживљај далеко превазилази само знање, Религија није наука. Вера је „плод љубави а не неке људске науке.“⁵ Вера је сазнање срцем, најдубљим потребама срца више но разумом.⁶ Свако право религиозно уверење заснива се, по Вобермину, на религиозном искуству. У самом религиозном искуству лежи по њему одговор на питање о истинитости религије а не у доказима за егзистенцију Божју.⁷ У сва-

¹ Навед. дело, с. 63

² J.-R. Carré, Pascal et Voltaire : raison ou sentiment. — Revue de Métaph et de Morale 1935, p. 371 и д.

³ S. Zimmermann, Увод („К основној проблематици“) у књизи „Problem religije“ (V. Keilbacha), с XI

⁴ Мисао и акција, с. 12

⁵ Божићна посланица патријарха Варнаве. — Гласник српске правосл. патријаршије 1935, с. 644

⁶ О вредности хришћанске религије (Хришћански живот 1924, с. 176)

⁷ R. Jelke, о. с., р. 205 и д.

ком случају религијско уверење, религијска извесност значи извесност да предмет религије, појам Бога, није само производ човековог духа већ да је ум човеков нужно дошао до тог појма или до свести о Богу на основу дејства једне сасвим особене реалности. Зато религиозан човек има неодолјиву тежњу да и самом себи образложи своје веровање. И зато филозофија религије, ако хоће да буде нешто више него упоредно-историјско и психолошко изучавање религије, мора поред проблема суштине постављати и проблем истинитости религије, њену теориску, не само практичну вредност, тј. вредност и за сазнање, не само за делање.

Истинитост религије не може се доказати, али се може оправдати. Истина религијског уверења може се научно заступати само индиректно, како вели Вобермин, на име, да се пречисти с противничким примедбама и да се покаже како и друге области живота указују на циљ религијског веровања.¹ То је свакако тачно, Али за нас је овде ипак најважнија чињеница да се од вајкада чине покушаји доказивања истинитости религије. До Бога се свакако може доћи и рационалним, филозофским путем. Али да ли и без религиозне диспозиције, без религиозне потребе, без тежње ка Богу? Другим речима: може ли и управо мора ли чисто теоријски, самим разумом доћи до Бога и онај који нема религиозне потребе и неће да верује у Бога? Кад би то било могућно, како би сумња била могућна? Али о томе ћемо више говорити у питању односа филозофије и религије. У сваком случају не треба заборавити да изнад различних филозофских идеја о Богу стоји надфилозофски, живи Бог религије који је далеко изнад сваке људске науке и филозофије. Отуда и сасвим неуки људа могу у том питању знати колико и најученији филозофи, управо и више, ако дубоко верују, тј. осећају, наслућују оно што се не може јасно сазнати а још мање изразити. Међутим, како је с правом речено, филозофски и религијски појам Бога не могу остати сасвим одвојени. Ако су један Бог јеврејских пророка и један Бог грчких филозофа произашли из различних размишљања, они ипак не

¹ G. Wobbermin, Religionsphilos. als theolog. Aufgabe (Kantstudien 1928), p. 217.

могу остати страни један другом.¹ Али о томе ћемо доцније више говорити.

Многи филозофи религије и теолози мисле да се питање суштине, одн. истине религије може решити искључиво са становишта једне позитивне религије. Треба стојати на темељу Јеванђеља, веле хришћански теолози, па одатле оцењивати сву историју религије уопште. Филозофија не може доказати истинитост религије, јер уверење о истинитости лежи у самој религији. У религији човек непосредно доживљује своју везу с Највишим, Вечним. То је „сазнање из живе вере“, о коме говори кардинал Њуман, додајући с правом да и прве почетке знања човек прима на веру². Религија се може сматрати као „нарочита врста сазнања“ и зато, како неки мисле, „религиозни начин сазнања“ није сваком могућан јер је „својина у пуној мери само истакнутих појединаца.“³ Али религија је у првом реду практичан живот више него сазнање. У том смислу религија је, како вели Харнак, једно практично питање човеково.⁴ Прихватање Натприроднога не може бити један процес сазнања сличан обичном сазнању већ став целог човека, његовог срца као и разума, његове воље и његовог карактера. Зато је питање религије у неку руку питање суштине човекове, његовог духа, његове вредности, његовог највишег циља или највишег идеала. Религијско сазнање, видели смо, и није право, теоријско сазнање. Оно је симболично и практично. Религија је поглавито акција, а не сазнање, вели Бергсон. Религијска истина је нешто своје врсте, различно од спекулативне истине.⁵

Религијско сазнање је сазнање доживљавањем и моралним делањем. Неко чисто религијско сазнање, које би било различно од чисто филозофског, метафизичког сазнања, не постоји као право, рационално сазнање већ као религиозна или мистичка интуиција. Оно је засновано на ирационалном и надрационалном, на откривењу. Религијско сазнање је,

¹ V. Monod, Deux chemins d'accès au Dieu unique. — Revue d' Histoire et de Philosophie religieuses 1932, p. 24.

² J. H. Kardinal Newman, Christentum III, p. 58.

³ P. Slankamenac, O metodi psihologije religije (Rad jugoslav. akad) c. 170, 176.

⁴ A. Harnack, Dogmengeschichte, p. 1.

⁵ H. Bergson, Les deux sources, p. 213 и д.

како неки веле. чисто пасивно, свест човекова о томе да је сазнат од Бога, од сазнања које све обухвата.¹ Религијско сазнање није право сазнање као научно сазнање, али с друге стране оно је више јер није само теоријско сазнање истине (самим разумом) већ њено прихватање целим бићем човековим, целим животом. Религијско сазнање је доживљај највише вредности и највише реалности. У религији су далеко важнији ирационални, мистички (да не кажемо мистериозни) него рационални елементи, Ирационално је предмет чистог доживљаја, не појмовног сазнања. А филозофија своди све проблеме на последњи проблем чије решење није више ствар филозофије већ доживљаја.² То је ствар религије, јер религија је живот, доживљавање. Свест о реалности је срж религиозног доживљавања, вели Милер-Фрајенфелс. Никакве интелектуалне сумње не могу уништити суштину религије зато што је свака религијска истина симболична и „с оне стране истинитог и лажног“.³ Многи филозофи и нарочито психолози религије наглашавају симболички карактер религијског сазнања. Али симболичка замена трансцендентнога добија карактер апсолутне реалности, вели поменути психолог религије. Тај нарочити карактер реалности за религију је од највећег значаја. А разумевање психолошких услова за то је један од основних задатака психологије религије.⁴

Али психологија религије не може одлучивати о питању религијског сазнања. Да ли се уопште и у колико може говорити о религијском сазнању. И да ли је процес религијског сазнања интуитивно, непосредно опажање реалности и делања Божјег или (посредно) закључивање из појава у природи као дејства (дела) Божјег? Питање истинитости религије вели Шолц, није исто што и питање њене извесности. А, као што смо видели, по Шолцу има „неземаљских утисака“. Али питање је: да ли има и неземаљских реалности?⁵ На питање о истинитости религије не може дати одговора филозофија док се служи само својим методом.⁶ Предмет религије је један виши, надчулни, натприродни и зато мистериозни и ми-

¹ K. Kessler, *Religionsphilosophie*, p.

² S. Hessen, *Mystik und Metaphysik*, — *Logos* II, p. 101. и. д.

³ R. Müller-Freienfels, *Psychol. d. Relig.* I, 14, 23.

⁴ О. с. I, p. 67.

⁵ H. Scholz, *Religionsphilosophie*, p. 217, 224.

⁶ О. с. p. 258 и д.

стички свет. Али док једни говоре о једној нарочитој религиозној или мистичкој интуицији, која далеко превазилази обично, рационално сазнање (јер даје непосредно сазнање Бога), дотле други тврде да је религиозно и мистичко уверење увек само прикривено самоспасење, самообмана. Да ли је религија само илузија или је ту у питању стварност и највиша стварност? О томе не може одлучивати не само психологија него ни филозофија религије која коће да буде чисто филозофска а не и теолошка, верска. А ко би могао и на основу какве филозофије доказати да религиозан човек није ни у каквој вези с трансцендентним, надчулним, божанским светом? У томе и јесте „света тајна“, мистерија религије о којој говори и Кант. Најзад, и Кант је у ствари, видели смо, био уверен у егзистенцију Божју иако се она не може доказати чисто теоријски, рационално, уосталом, као ни основне логичке и математичке истине или аксиоми.

По прагматизму и фикционализму, који надовезује на Канта, религија је илузија, фикција, али корисна и у толико истинита. Ми не губимо практично ништа, по том схватању, ако Бог не постоји, само ако ми удешавамо живот тако као да Бог постоји. Међутим, друго је практични значај а друго истина религије, вели с правом Шолц.¹ Наглашавање људске субјективности противно је религији уопште, вели Вундерле. Само субјективно искуство (доживљавање) је недовољно, јер се на њему не може засновати никаква норма и никакав појам религије од опште важности. У противном тврђењу показује се теолошки психологизам.² Поменути теолог критикује „психологизирање религије“, „психолошку теологију“ и замењивање догматичке теологије психологијом религије. Услед тога говори се о распадању протестантске теологије.³ Уосталом, то су критиковали и православни филозофи, као Хомјаков, по коме је реформација уздрмала верско осећање, јер га је „бацила на милост и немилост суда појединца“.⁴ Католичка црква не одобрава поменуто прецењивање психоло-

¹ О с., р. 247, 254.

² G. Wunderle, Religionsphilosophie, р. 102; Einführung in die moderne Religionspsychologie, р. 38 и д.

³ О. с.; р. 40 и д.

⁴ Д. Стојановић, Руски проблеми филозофије и религије 1932, с. 19 и д.

гије због кога је одбацила и тзв. модернизам неких новијих католичких богослова.¹

Сама психологија религије свакако не може решавати цео проблем религије, јер се истине од опште важности не могу добити самом анализом религиозних доживљаја. Питање истине и важности не спада у психологију, вели Вундерле. Лични религиозни доживљај појединаца није никад извор из кога се црпе садржај вере већ обратно. Садржај вере, дат у откривењу и у цркви, темељ је и за практичан живот верника.² Код Шлајермахера долази на прво место религиозно доживљавање, а формулисање доживљавања мишљењем је тек секундарно. Код њега унутрашње религиозно искуство не потиче од Св. Духа (натприродног откривења) већ настаје природним путем из додира појединаца с универзумом³ У осталом, као што смо видели, религиозно осећање има, по Шлајермахеру, и функцију сазнања, али интуитивног а не дискурзивног сазнања (тј. сазнања на основу закључивања.)⁴ Али католичка црква не одобрава схватање (као што је модернизам) по коме је осећање главни извор и носилац религије.⁵

За истину и право веровања није никад довољно јемство религиозна свест као таква већ разлози објективног, специјално натприродног реда, вели поменути филозоф католицизма (Вундерле). Цело религиозно понашање појединог верника има да се оријентише према истинама и заповестима вере у објективном смислу. Искључиво наглашавање субјективне религиозне свести довело је, вели, дотде да се по примеру Шлајермахеровом догме огласе за секундарне производе који су само израз религиозних душевних стања и, као што смо видели, имају да служе одржавању и саопштавању онога што је битно.⁶ Зато је за протестантску теологију речено, видели смо, да је каткад била у опасности да се сва изгуби у психологији и филозофији религије.

¹ G. Wunderle, Einf. in die mod. Religionspsychol., p. 81.

² О. с., p. 44 и д.

³ О. с., p. 39, 47.

⁴ K. Girgensohn, Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens, p. 507

⁵ G. Wunderle, Religionsphilos., p. 60.

⁶ G. Wunderle, Einf. in d. mod. Religionspsychol., p. 92; K. Kessler, Religionsphilos., p. 110

Филозофија религије полази од чињеница религиозног искуства и тражи њихов значај, смисао, вредност, теоријску као и практичну, тј. њихову објективну оправданост, не само њихову практичну корисност. Разне појаве религиозности дате су у искуству. Оне постоје као несумњиве чињенице. Али за филозофију религије, која хоће да буде нешто више него само психологија религије, то није довољно. Она поставља питање смисла и теоријске вредности или објективне истинитости религије, одн. предмета религије, Бога. Филозофија религије тражи оно што је у религији најбитније и већ зато у неку руку и најистинитије. Али, као што смо казали, у ствари ни сама филозофија религије не може решити сав проблем религије. Питање истинитости религије није само филозофско питање, јер кад би то било, онда би филозофија религије могла заменити религију. Проблем религијске истине може се решити, видели смо, само на темељу једне одређене религије. А ту се истина непосредно доживљује.

Религијско сазнање је симболичко зато што је упућено на појмове људско-земаљске свести, вели Фрик. Али то не значи да је све религијско сазнање само поређење. Уосталом, „поређења пророчког говора“ нису само поређења већ садрже и један однос према стварности на коју се мисли. Отуда се може правити разлика између правилних и погрешних поређења, између правилног и погрешног тумачења.¹ Најзад, овде ваља поменути да неки физичари (као Eddington) наглашавају симболички карактер и код физичког сазнања. Научни свет је, веле, симболички свет, свет сенки.² На супрот том симболичком сазнању истиче се сазнање духа које је непосредно.³ Такво је и религијско сазнање које је ирационално више но рационално, тј. више непосредно сазнање срцем но разумом.

Извесног религијског сазнања дакле свакако има, јер иначе не би могло бити религије. Само то није чисто рационално и строго логичко већ много више ирационално, непосредно сазнање. Али, пре свега, ирационално не може зна-

¹ H. Frick, *Vergleichende Religionswissenschaft*, p. 113, 118

² A. S. Eddington, *Des Weltbild der Physik* (немачки превод књиге *The nature of the physical world*) 1931, p. 6 и д., 112, 317

³ R. Ruyer, *La connaissance comme fait cosmique*. — *Revue philosophique* 1932, p. 384 и д.

чити антирационално.¹ А ми смо већ у психологији религије видели како је изванредно тешко утврдити тачно значење и тачан однос рационалног и ирационалног, мисли и осећања, посредног и непосредног сазнања у религији. Мисли и осећања нису никад одвојени, али нигде они нису везани, као у религији, тако нераздвојно да је немогућно тачно одредити удео једног и другог.

Знање и веровање

Док је религија по једнима осећање и воља, по другима је сазнање, примитивна наука. По Шопенхауеру религија је популарна филозофија, народна метафизика. Слично и Божа Кнежевић вели да је религија филозофија масе.² А и по Шопенхауеровом противнику Хегелу религија је знање у облику претстава (слика), док је филозофија то исто знање у облику апстрактних појмова. И једно и друго мишљење је једнострано и зато погрешно. Религија се не може свести не само сазнање као ни на само осећање. Као што смо видели, у религији постоје, поред емоционалних и ирационалних, исто тако и интелектуални, рационални елементи. Да религија није само осећање показала је и експериментална психологија религије која је утврдила да је мишљење један од најважнијих чинилаца религије. Само то није апстрактно логичко мишљење као у правом научном сазнању. Религијско сазнање је, видели смо, ирационално више него рационално. Али ирационално сазнање не значи недостатак мишљења уопште (јер то би значило несвесно), него само значи да мишљење ту нема чисто теоријски, строго логички и научни већ више симболични и практични карактер.

Знање и веровање свакако нису исто, али се не могу ни сасвим одвојити, како је то чинио Кант, а с њим и многи протестантски теолози (Ричл и др.). С обзиром на своју критику метафизичког сазнања Кант чак вели да је морао уклонити знање да би начинио места веровању.³ Међутим, и знању је темељ веровање. Знање и није друго до образло-

¹ J. M. Verweyen, Die Selbständigkeit der Religion. — Actes du huitième congrès international de philosophie 1936, p. 451

² W. Wundt, Völkerpsychologie VI, p. 510 и д.; А. Шопенхауер, О религији, с. 5, 35, 47; Б. Кнежевић, Мисли, 195

³ I. Kant, Werke III (Kritik der reinen Vernunft, Vorrede zur 2. Aufl.) p. 25

жено веровање. Веровање је засновано на разлозима субјективне природе више но објективне. Али поред, ако не и пре веровања из срца има веровања из разума.¹ Неки су разликовали веру сазнања с једне и веру срца с друге стране.² Знање је засновано на веровању, пре свега на веровању да постоји спољашњи свет и да га ми можемо сазнати. Наука (физика) претпоставља један реалан свет независан од нас.³ А скандал је филозофије и ума људског, како вели Кант на наведеном месту (у предговору за друго издање „Критике чистог ума“), да се постојање стварности ван нас мора примити на веру, јер се не може доказати.⁴ Та вера додуше није исто што и религијско веровање, али му је врло блиска. Наука почива на веровању да човек може сазнати истину. Та вера у истину и у нашу способност да је стечемо, кад постане јасно свесна, постаје вером у истинитог Бога, вели један немачки физичар.⁵ Најзад, не треба заборавити да модерна наука има своје порекло у хришћанству, јер је појам апсолутне истине био стран старом свету, како је рекао један француски мислилац, који је био мојсијевац, како то фино примећује Жане.⁶

Изнад свега је свакако наука, у колико је филозофија, тј. чиста тежња за сазнањем истине. А у науци има увек филозофије, и то нужно реалистичке филозофије, вели Мејерсон.⁷ Зablуда је мислити да се наука може изградити без филозофије, без метафизике. И истина је један метафизички појам и зато чак и математика и физика почивају на метафизичким претпоставкама.⁸ Најзад, како вели Маритен, и поштовање истине има религиозни карактер и отуда се може говорити о светости истине.⁹ Сам Бог по многима није друго до доживљај највише вредности (светости). А истина се може сма-

¹ Психологија, с. 190

² H. Delacroix, *La Foi et la Raison*. — *Revue philosophique* 1922, p. 22

³ M. Planck, *Die Physik im Kampf um die Weltanschauung* 1937, p. 13, 21 и д.; *Das Weltbild der neuen Physik* 1936, p. 11 и д.

⁴ I. Kant, *Werke* III, p. 30

⁵ G. Mie, *Naturwissenschaft und Theologie* 1932, p. 29

⁶ P. Janet, *La psychologie de la croyance et le mysticisme*. — *Revue de Métaphysique et de Morale* 1936, p. 11 и д.

⁷ E. Meyerson, *Du cheminement de la pensée* I 1931, p. 117

⁸ G. Mie, о. с., p. 26

⁹ J. Maritain, *Von der christlichen Philosophie* (немачки превод) 1935, p. 114 и д.

трати као највиша, најсветија вредност. Као и Бог, вели Божа Кнежевић, истина је једна, непроменљива, вечита. Бог и истина је једно исто, вели еп. Николај.¹ Јер шта је истина коју тражи наука, шта је највиша, последња, вечна истина којој, као свом крајњем циљу, тежи наука, одн. филозофија? То питање најбоље показује шта може сама наука без веровања, сама научна филозофија без религије. Данас се чак у науци говори само о практичној извесности. Сама идеја апсолутне извесности је мртво сунце које се више неће појавити на хоризонту, вели Gonseth.² Али наука мора да тражи извесност и истину. Јер боља је мала извесност (la piccola certezza) него велика лаж или неистина, како је рекао највећи мислилац у освит новог доба, Лионардо да Винчи.³ У науци се не може без појма истине. Покушај да се појам објективне истине сасвим искључи из теорије сазнања је консеквентан атеизам.⁴ Појам последње, вечне истине везује научну филозофију с религијом. Истина је суштина и смисао бића, а не теоријски основни појам, вели теолог и филозоф Милер. Истине се стичу путама научног истраживања и према томе су посредна сазнања. А истина се стиче непосредним опажањем. Али и истине се могу добити само путем истине. Непосредни нагон за истином није се могао задовољити само истинама већ је увек тражио смисао бића другим путем и зато место мишљења долази „тајна вере“.⁵ А знаменити физичар и астроном Едингтон (по коме је и физичко сазнање симболичко) говори о истини у религији као и у науци.⁶

Наука је у вези с религијом преко филозофије (метафизике). Научњаци треба да буду свесни великог јединства у свима наукама од природних наука до теологије, јединства које на крају крајева почива на јединству вере и сазнања,

¹ Б. Кнежевић, Мисли (С. к. задруга) 1931, с. 39; Еп. Николај Велимировић, Символи и сигнали 1932, с. 20

² F. Gonseth, L'unité de la connaissance scientifique. — Travaux du IXe congrès international de philosophie IV, 1937, p. 63 и д.

³ E. Cassirer, Formen und Formwandlungen des Wahrheitsbegriffs (Hamburgische Universität, Reden) 1929, p. 21

⁴ G. Mie, о. с., p. 30 и д.

⁵ J. Neumann, Der Theologe J. Müller als Philosoph. — Archiv für die gesamte Psychologie Bd LIX (1927), p. 75 и д., 83 и д.

⁶ A. Eddington, Das Weltbild der Physik, p. 195, 313

вели поменути немачки физичар.¹ Ни у једној научној области нема апсолутно поузданог сазнања.² Је ли зато религијско веровање више него знање? Зна ли религиозан човек нешто више него научњак и филозоф о свету и човеку, о последњем смислу и циљу свега што постоји? Свакако религиозан човек зна или осећа нешто, ако не више а оно друкчије и боље. Религија није тако општа као наука и у толико је мање него наука. Али у религији се најнепосредније доживљаје сама, апсолутна стварност. У религији нема знања у правом, строго-научном смислу. Ту се не може доказивати као у науци. Шта доказује сам религиозни доживљај? Шта доказује религиозни нагон? Шта доказује нагон за храном, глад? Не доказује ништа доиста. Али он сам је једна реалност првог реда или он указује на једну реалност која га једино може задовољити и у којој се налази његово објашњење, разлог његовог постојања. Исто тако религиозни нагон указује на вечну, апсолутну реалност која га једино може задовољити и у којој се налази његов разлог постојања, његово објашњење.

Религија, вера у Бога је оно што је најдубље у човеку. Она може и најсиромашнијег духом довести до највишег сазнања скривеног у најдубљим дубинама душе до којих ни највећи зналац не може доспети, ако нема вере. Зато је религија изнад науке. И отуда се може говорити о примату религије у духовном животу.³ Ништа не проширује да не кажемо увећава, дух људски као религија, тежња ка Највишем у схваћеном као жива стварност. Зато ништа, ни наука (филозофија) ни уметност, не може заменити религију. Човек дух има све што му треба — не кад има науку и уметност већ кад има вере и љубави. Кад нема вере, он нема оно што је највише, нема Бога, нема праву, стваралачку љубав.

Религија и наука не морају бити у супротности. Како вели Рибо, видели смо, свака религија садржи ма какво схватање света.⁴ И религија је, вели Рунце, један начин сазнања света и престаје да постоји кад јој се уништи уверење о

¹ G. Mie, o. c., p. 39

² Menger (и др.), *Alte Probleme — Neue Lösungen (Wiener Vorträge)* 1934, p. 108

³ G. Wobbermin, *System. Theol.* II, p. 479 и д.

⁴ Th. Ribot, *La psychol. des sentiments*, p. 311

истинитости онога у што верује.¹ Извесно знање или извесно схватање, извесно учење чини саставни део религије. Али религија није знање и зато је знање (наука) не може заменити. А то погрешно тврде многи. Религија није друго до сазнање вели Кроче, и зато ће са напредовањем људског сазнања религија бити уништена. Филозофија одузима религији свако право постојања јер је замењује.² Вера учи оно што не може да се зна, вели Шопенхауер. Кад би то могло и да се зна вера би била непотребна и смешна. А религија ће бити непотребна, јер ће је заменити наука и филозофија. Наука, физика и метафизика су природни непријатељи религије. Религије су деца незнања и зато ће уступити место знању. Али и по Шопенхауеру религију треба посматрати више са практичне него са теоријске стране, јер су циљеви религије претежно практичне природе.³ Међутим, знање и веровање нису сасвим одвојени, као што су многи тврдили. То је већ психолошки нетачно, пошто је сваки акт веровања један акт мишљења коме је циљ сазнање. Како с правом вели Делакроа, вера је мешавина знања и незнања.⁴

Сама наука није довољна, како то често мисле баш они који су најдаље од науке и у ствари не знају ни шта је наука. У науку верују често полу учени људи више него највећи научњаци који су свесни проблематичности науке и кризе у којој се данас налазе и најезактније науке.⁵ То, наравно, не значи потцењивати резултате науке и веру у њену будућност. Али на чему може бити заснована та вера ако не на религији? Јер никад наука неће човеку моћи дати свезнање и заменити религију. Ко има науку и уметност, нема већ самим тим и религију, како је мислио Гете, осим ако се наука не схвати као филозофска и религиозна тежња ка последњој истини или ако се религија не схвати тако широко да се о њој може говорити свуда где се на супрот пролазноме и релативном у емпиријском свету ставља вечно, бескрајно, апсолутно. То показују и многи међу највећим науч-

¹ G. Runze, *Religionsphilos.*, p. 7

² Б. Кроче, *Естетика* 1934, с. 137 и д.

³ А. Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena* (Ausg. Cotta), IV, § 176 (p. 24 и д.); § 177; § 183

⁴ P. Guérin, *Pensée constructive et réalités spirituelles*, p. 343

⁵ Религија у светлости савремене науке (Богословље 1933), с. 7 и д.

њацима, многи који су били врло религиозни људи. А и онај који се чини најсиромашнији духом може имати много, све, ако у истини има вере у Бога. Јер Бог је оно што је највише, Бог је љубав која све обухвата и којом се човек уздиже далеко изнад самог себе и тако рећи проширује и повећава. И обратно: и најбогатији знањем био би у ствари врло сиромашна духа, ако не би имао на неки начин оно што је највише, Бога. Али свако, видели смо, има неку своју религију, неког свог идола, ако не Бога. А чињеница је свакако да међу самим научњацима има много више скептицизма него апсолутне вере у науку. То је појмљиво, јер баш највећи научњаци знају најбоље шта је и шта може сама наука. Границе нашег знања су врло уске, а иза тих граница налази се се вечно Недокучно, мистерија религије. Зато нама, по речима великога мудраца Гетеа, не остаје ништа друго него да смирено обожавамо то бескрајно Недокучиво. Зато је врло наивно мишљење да је религија преживела и да је наука може заменити.

Религија је света збиља (а не само забава и задовољство), за разлику од уметности, целина и јединство за разлику од науке, а живот, жива стварност за разлику од апстрактности и општости филозофије. Религија није универзална као наука и научна филозофија, али баш зато она може дати живота филозофији и зато је она нужна допуна филозофије која треба да буде спона између науке и религије. Главни је задатак филозофије да мири науку и религију, вели Божа Кнежевић.¹

Наука није нешто готово, нити нешто без претпоставки, прво и последње. Она почива, видели смо, на извесним претпоставкама изван науке. Таква је претпоставка, пре свега, вера у каузални закон, тј. у један сталан поредак у свету, у извесну законитост која не допушта да свет наједном пропадне или да сутра буде нешто сасвим друго него данас. Али то је управо само веровање које се не може доказати и отуда се тако често и могло јављати, у различним облицима, веровање у изненадну пропаст света. Да у свету влада строга каузална законитост, то је само једна научна претпоставка, научно веровање.² Каузални закон је хипотеза, али

¹ Б. Кнежевић, Мисли 1931, 119.

² Религија у светлости савремене науке, с. 6.

научна хипотеза или претпоставка, темељ на коме почива сва емпиријска наука. Таква претпоставка или веровање је и вера у моћ нашег разума да сазна законитост у свету, вера да наше мисли могу достићи до саме стварности, да јој одговарају, да се слажу с њом. Основно је уверење сваког рационализма у науци и филозофији да мисли одговарају стварима и да се самим мишљењем може открити права стварност. То се не може доказати. То је ствар веровања. И наука је дакле заснована на веровању.

Као што се види, сама наука није довољна. Наука је, пре свега, непотпуна и никад неће бити потпуна, довршена, јер би то значило да ће човек моћи све сазнати, стећи све знање, постати Бог. Све науке скупа треба да чине једву јединствену целину коју, уосталом, тражи филозофија. Све науке су делови једне опште науке, филозофије. Зато у свакој науци има филозофије и једна наука је управо у толико наука у колико у њој има филозофије.¹ У колико је пак више филозофије у једној науци у толико ближа она може бити религији преко филозофије. Јер, како вели Божа Кнежевић, што је виша филозофија тим више има у њој религије и поезије.² Што је пак виша или чистија (више теоријска) једна наука у толико је више у њој филозофије. Зато је и за теоријску физику с правом речено да је врло блиска метафизици. Њени проблеми прелазе лако у метафизичке.³

Наука је проблем филозофије која испитује шта је, шта хоће и шта може наука и показује оно што је принципијелно недокучно научном решењу. И у том погледу филозофија је веза науке и религије. Ако хоће да буде нешто више него сама наука, филозофија не може бити „слушкиња науке“, јер то није много достојнији положај него *ancilla theologiae* (слушкиња теологије).⁴ А филозофија је у новије време тако често слушкиња науке, као што је у средњем веку била слу-

¹ A. Bazala, *Filozofijske studije I, Metalogiški korijen filozofije* — Rad. jugoslav. akademije 228 (1924), c. 353.

² Б. Кнежевић, *Мисли*, 120.

³ L. de Broglie, *Matière et lumière* 1937, p. 240; J. Trillat, *L'orientation nouvelle de la chimie*. — *Revue de Métaph. et de Morale* 1935, p. 532

⁴ P. Frutiger, *Un nouveau scientisme*; — G. Persigout, *Nécessité et possibilité d'une métaphysique positive*. — *Actes du huitième congrès international de philosophie* 1936, p. 220; 932.

шкиња теологија. Уосталом, и филозофија, као синтеза научног знања, мора бити непотпуна и зато недовољна. Филозофија као општа наука може задовољити само разум, те није довољна за живот и умирање, како вели Масарик. Зато је вера нужна допуна науке. Вера је живот. Без вере није могућно живети.¹

Стварност је једна бескрајна сложеност у којој ништа није немогућно.² У стварности су скривене бескрајне могућности које наука не може ни наслућивати, јер оне далеко превазилазе све наше научне могућности. То је бескрајно поље веровања. Ту се може само веровати. Али веровати значи живети. Вера не претставља неко више, надразумско знање, вели Масарик. Религија је ствар срца и савести, али се ипак не своди на осећања. Она мора имати снагу научне хипотезе. Зато између науке и религије не постоји нужно антагонизам.³ У осталом, религију треба разликовати од веровања. Религија није само веровање. Како верник може знати да ли је вера коју он исповеда боља, истинитија но друге? Где да нађе критеријум за то просуђивање? Може ли га наћи само у својој вери која тврди да је једино истинита, кад њој на супрот друге религије тврде то исто? А може ли га наћи у филозофији, у разуму, кад је сам разум немоћан за решавање последњег питања које чини предмет религије? Свакако не. Али оно што сам разум, чисто теоријски, не може решити, он ће моћи постићи потпомогнут религиозним нагоном, религиозном потребом. Религијско уверење није само чисто теоријско уверење, већ практично залагање, одлучивање на једну страну — упркос свима тешкоћама. Религија није само вера и, поред вере, нада, страхопоштовање, захвалност, понизност и стрпљење, него и потврђивање те вере у богослужењу и у животу, вели Рунце.⁴ А слично је видели смо, и кардинал Њуман разликовао веровање и побожност. Религијско веровање састоји се, по Спинози, у признању највишег ауторитета као Бога, као моралне силе, у послушности према Богу, одн. у испуњењу божанских, тј.

¹ F. Krejčí, O Masarykovi 1927, p. 94, 116 и д. (Приказ у „Мисли“ 1930).

² Б. Лоренц, Теорија релативности и религија. — Светосавље 1935, с. 6

³ A. Bazala, Masaryk — mislilac. — Ljetois jugoslav. akademije, св. 46 (1934), с. 229 и д.

⁴ G. Runze, Religionsphilos., p. 256.

моралних закона.¹ А у том смислу религиозна је огромна већина нашег народа, како вели еп. Николај, јер заузима „став детиње покорности“ према Богу.² Најзад, врло оправдано разликује Делакроа: 1) механичко веровање које је много више навика него разум, 2) веру која се проживљује и која је поверење у Бога и 3) веру која се оправдава разумом. А та три облика у души су у ствари увек помешани.³ У сваком случају вера је, може се рећи, ствар слободне вољне одлуке, подвиг, у толико више у колико је веће супротно искушење.

Др. Борислав Лоренц
